

VÁRÉPÍTÉS ZET A 11–12. SZÁZADBAN

István király Gyula fölötti győzelme 1003-ban lehetőséget adott Erdélynek a királyi megyeszervezetbe való bekapcsolására. A négy legkorábbi ispánsági központ (Doboka, Kolozs, Torda és Gyulafehérvár) kialakítása egyszersmind a Szamos és Maros völgyének megszállását és várakkal való megerősítését is jelentette. A felsorolt helynevek közül Doboka és Torda biztosan, Kolozs valószínűleg személynév, tehát 11. századi eredetű. Ugyancsak e korai időre mutat a lovas nomádoknál rangjelző jelentésű Fehérvár, amely a királyi Fehérvár (Székesfehérvár) mellett a gyulák központját jelenti, és egyszersmind kőépültre utal. Kolozs kivételével a többiekéről 11. századi adatok is maradtak (Doboka 1068, Torda 1075, Fehérvár 1083 körül). Ispánjaikat Tordától eltekintve a 12. század második felében említik a királyi oklevelek méltóságfelsorolásai (1164-ben Eustáchius dobokai, 1177-ben Gál fehérvári és Tamás kolozsi, 1183-ban Gál kolozsi ispán). Hol és milyenek voltak e várak?

Fehérvárról biztosan tudjuk, hogy Apulum castrumára épült. Torda várát sikerült az 1951. és 1954. évi ásátásoknak hitelesíteniük az aranyosszéki Várfalva fölötti hegyen. A várat a 11. században földsánc, a 12. században már kőfal vette körül. Elhelyezkedése egy meredek dombon, ahol az Aranyos folyó a hegyek közül a síkságra lép, rendkívül jellemző.¹ A dobokai vár ásátása 1964-ben kezdődött meg. Eredetileg ez is földvár volt, nagyolt kőből készült fala a 14–15. századból származik. Mellette 11–12. századi temető és esperesi templom is előkerült.² Kolozsvárról ilyen közvetlen adatok még nem ismeretesek. A Zápolya és a Pata utca elején feltárt 10. századi magyar temetkezések azonban korai tele-

¹ Şantierul arheologic Moreşti. Studii şi Cercetări de Istorie Veche VI. 1955. 662–667. A tárgyalta korszak történeti körülményei szempontjából alapvető GYÖRFFY I–III, valamint Erdély története. I–III. Budapest 1986.

² Studii şi Cercetări de Istorie Veche XVI. 1965. 601. A 10–11. századi településekkel kapcsolatban: Erdély története. I. 203–234.

pülésre vallanak.³ A meszesi és a királyhágói út kereszteződésénél, a római Napoca maradványain épült a mai belváros legrégebb, Óvárnak nevezett része, ezt pusztították el 1241-ben a tatárok. Az ispánsági várak telepítése összefüggött a só- és aranybányákkal, amelyeket a rómaiak után a népvándorlás korában is használtak (Doboka közelében Désakna és Szék, Kolozsvár közelében Kolozsakna, Tordavár közelében Tordaakna sóbányái találhatóak, Fehérvár pedig a zalamai aranybányák közelében fekszik).⁴ A király kormányzati és gazdasági központjai így egybeestek és kiegészítették egymást. Az első királyi megyeközpontokban eleinte földvárak voltak (Doboka, Torda). A római városokra települő Fehérvár és Kolozsvár minden valószínűség szerint kezdettől fogva kőből épült. A 12. századi kőépítkezés Tordavárban is bizonyított.

A 11. századi, megyeszékhelyekként szolgáló várak mellett a 11–12. század folyamán határerődítések sora alakult ki a Déli-Kárpátok északi lejtőin és a fontos völgyoszorosoknál. E rendszer a Barcaság és Hunyad megye között nyomon követhető és részleteiben is meghatározható. Kurt Horedt alapvető tanulmányában kimutatja, hogy e várláncot a királyi hatalom már a szászok betelepítése előtt létesítette. A várak – mint földrajzi elhelyezkedésük bizonyítja – az ország déli határát védték. A Barcaságban a Földvár és a Feketealom elnevezés mutatja, hogy ezek nem kővárak voltak, s még a német lovagrend beköltözése előtt keletkeztek. Az adatok és a helynevek tanúsága szerint (Miklósvár, Ugra, Halmágy) a vársor a Fogarasi-medence északi részén húzódott tovább, az Olt mentén észak és nyugat felé. Még jellegzetesebb e déli védelmi vonal az Olt és a Maros vidékének összekötő sávjában. Götzenberg, Resinár, Orlát, Tiliska, Szászcsór és Sebesel várai 10–11 km távolságban követik egymást. Alaprajzuk hosszú, tojásdad formájú, 100–200 m-es átmérővel. Mindegyik a dél felé vezető völgyeket őrzi. Az eredetileg palánkvárak a 12–13. század folyamán falazott építményekké válnak, amit Götzenberg kivételével mindenütt jelentős falmaradványok igazolnak. A változás idejét nem lehet pontosan megállapítani, de ha egyes helyeken gótikus részletek előkerülnek is (Szászcsór, Sebesel), e körülmény a várak korai keletkezését nem zárja ki. Mindebből Horedt helyesen arra következtet, hogy a szász telepítések területei a 12. század második felében nem teljesen néptelen, hanem gyéren lakott határvidékek voltak. A déli várlánc tehát Erdély fő településterületeit védte. Az ispánsági várak és e határvárak kétségtelen előzményei a 13. századi kőváraknak, amelyek nemcsak történeti, hanem bizonyos mértékig művészeti jelentőséggel is bírnak.

³ KOVÁCS ISTVÁN: A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából II. 1. 1942. 85–118; LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.

⁴ HORED, KURT: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest 1958. 121–122, 130–131. Művében az avarok Erdélybe való behatolását, majd a bolgárok ottani megtelepedését is a sóbányákkal hozza kapcsolatba.

Ferenczi István és Géza a 60-as években a Küküllő és az Olt között egy észak–déli irányú hegyi vársort talált (Rabsonné vára, Firtos, Tartód, Kustály), amely a későbbi Udvarhelyszéket zárta le kelet felé. E várak lényegében hasonlóak voltak a Horedt által felfedezett déli várlánc tagjaihoz. Jelentőségüket a 13. század folyamán veszítették el, minden valószínűség szerint a székelyeknek – a szász betelepülés következtében – a Kárpátok délkeleti medencéibe való végleges átköltözése után.⁵

Még a 11–12. század fordulója után alakult ki Küküllő, Kraszna, Belső-Szolnok és Hunyad megye. Létüket Küküllővár, Krasznavár, Désvár és Hunyadvár bizonyítja. Közülük biztosan 12. századi Krasznavár, amelynek ispánját 1164-ben említik, valamint Küküllővár, amelyről a legkorábbi adat 1202–1203-ból származik. A hasonló nevű vár a mostani kastély dombján helyezkedett el. Rogeriustól tudjuk, hogy 1241. április 3-án a tatárok elfoglalták, és az oda menekült 30 000 embert felkoncolták. E szám talán túlzott, kétségtelen azonban, hogy a vár jelentős nagyságú lehetett. Désvár a királyi sóbánya mellett épült, Hunyadvár pedig a későbbi Vajdahunyad helyén, de mai ismereteink szerint a 13. századnál nem korábbiak.⁶

A királyi várak az elmondottak alapján tehát határozott rendszert mutatnak. Egyik csoportjuk a gazdasági, társadalmi és kulturális központokat alkotja, ezek a korábbi és későbbi megyék magjai. Közülük Fehérvár, Kolozsvár, Tordavár és Doboka a 11. században, Küküllővár és Krasznavár a 12. század második felében mint építmény is megvolt.⁷ A másik csoport a déli határvédelmet látta el, és a keleti gyeplővonalat őrizte. A várak túlnyomó része ebben az időben még föld- és palánképmény, néhányuk azonban valószínűleg kőből épült.

⁵ HORED, KURT: Zur Siebenbürgischen Burgenforschung. Südostforschungen 1941. 576–614; FERENCZI GÉZA: A varsági Tartód vára és történelmi jelentősége. Korunk XXX. 1971. 1138–1140; FERENCZI GÉZA–FERENCZI ISTVÁN: A székelyföldi gyeplők. Korunk XXXI. 1972. 312; A székelyföldi várak szerepéről legújabbán vita bontakozott ki: BENKŐ ELEK: Kelet-Erdély „korai” kővárai. Castrum Bene 1989: Várak a 13. században. Gyöngyös 1990. 68–85; FERENCZI ISTVÁN: Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély korai középkori kővárainak kérdését taglalja. Műemlékvédelem XXXV. 1991. 220–226; BENKŐ ELEK: Szent László-kori kővárak Erdélyben? Uo. 227–236; BENKŐ ELEK: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. Budapest 1992. 23–25.

⁶ SZABÓ T. ATTILA: Dés települése és lakossága. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Désen, 1942. október hó 18–20. napján tartott tizenhetedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár 1943. 80. A helynév Dés személynévből származik. A település 11. századi létét e körülmény is bizonyítja. 1061 körül említik Désaknát a magyarok ottani korai megtelepedésének világos jeleként.

⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyarság a középkori Erdélyben. Hítel VIII. 1943. 267–273; MAKKA LÁSZLÓ: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 78. 1944. 185–189.